

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА КНИГИ

Книжкові видання на виставках, як відомо, групуються не за принципами оформлення. Проте в якій би спосіб не систематизувались експонати, можна часто вгледіти щось спільне в оформленні близьких за змістом і характером книжок. Адже саме зміст є провідним стимулом для розробки принципів мистецтва книги. Але схожість оформлення зумовлюється не тільки змістом. Відбиваючи зміст твору, враховуючи характер і призначення видання, художник користується певними графічними і композиційно-просторовими виражальними засобами, кольором, фактурами, поліграфічними матеріалами, використовує можливості поліграфічної технології. Отже, мистецтво книги на виставці можна аналізувати і незалежно від видів літератури та її змісту, і з точки зору застосовуваних виражальних засобів, а також окремо розглядати елементи оформлення, ілюстрації, системи макетування, верстки.

Ці засоби — та матеріальна основа, за допомогою якої втілюються у життя мистецькі задуми, створюються художні цінності, поза якими можливі тільки безпідставні фантазії.

Велике значення має характер впливу художнього розв'язання на глядача-читача, зокрема здатність привернути увагу, виклика-

ти позитивну емоційну реакцію. Отже, доцільно, оглядаючи експозицію, зафіксувати на фотоплівці всі об'єкти уваги, тобто книжки, оформлення яких зацікавило глядача змістовністю, новизною, дотепністю, досконалістю або незвичністю графічної мови, оригінальністю та іншими позитивними якостями, які підсилюють естетичне звучання видання, підносять його над загальним середнім рівнем основної маси книжок.

Відібравши у такий спосіб певну кількість об'єктів, дальшу роботу можна провадити у кабінетних умовах, докладно аналізуючи кольорові слайди, вивчаючи, які засоби оформлення привернули увагу. Зокрема, на Міжнародній виставці-ярмарці книги у Москві в 1977 р. для аналізу, результати якого будуть тут наведені, зроблено 500 слайдів.

Важливим, а часто і єдиним елементом зовнішнього оформлення є шрифт. Тому доцільно розпочати спостереження саме з нього. Основна риса сучасного шрифтового оформлення — урізноманітнення застосовуваних шрифтів (в основному набірних), поява нових гарнітур і накреслень. Активна розробка нових гарнітур пояснюється, на нашу думку, зокрема, більш раціональними й економічно ефективними засобами їх розмноження і застосування. Йдеться, насамперед, про фотонабір та суху декалькоманію. Спростився, полегшився шлях між оригіналами набірних літер створеної художником гарнітури і поліграфічними друкарськими формами. Фірми, що виготовляють шрифтову продукцію для сухої декалькоманії, мають можливість оперативно включати до своїх значних за обсягом каталогів нові гарнітури і швидко їх розмножувати. Все це дало змогу виготовляти шрифти спеціальних призначень, незвичних рисунків, зокрема декорованих, об'ємних, стилізованих, складних за формою і графічною обробкою, іноді навіть вигадливих, химерних. Кожен з таких шрифтів можна влучно застосовувати лише у певних, поодиноких випадках, набагато рідше, ніж шрифт універсальної гарнітури, але це вже не виглядає так загрозливо, як «заморожування» металевих матриць чи металевого набору, що лежить, чекаючи свого часу. Спеціальні гарнітури у ряді випадків можуть точніше відповідати змісту твору, характеру й особливостям видання, художньому задуму. Ці якості наближають їх до таких шрифтів, що раніше створювалися художником спеціально для конкретного видання. Однак порівняно з рисованими набірні шрифти, як правило, більш відточені, системні.

Великий вплив на характер сучасного шрифтового оформлення мали фотонабірні прилади та оптичні системи, які дають можливість змінювати ширину або висоту літер, надавати їм будь-якого нахилу, komponувати рядки шрифту з поступовим зменшенням літер, ніби у перспективі, створювати враження, що шрифт написано на циліндрі, кулі або геометричній поверхні складного профілю. За основу береться шрифт певної гарнітури і накреслення, а потім за допомогою оптичних систем, спеціальних об'єктивів робиться необхідна графічна трансформація або деформація. Фо-

тографічна техніка дає змогу також звичайний шрифт перетворювати на контурний, тіньовий, об'ємний, розбивати його растром. Відстані між буквами та рядками можна змінювати і навіть частково накладати одну на одну, робити «стрибаючі» рядки. Такі можливості розширили уявлення художників про варіаційні можливості накреслень, просторових і об'ємних трактувань літер, рядків і шрифтових груп. У спеціальних журналах, зокрема у чеській «Типографії», з'являються статті про новий напрям шрифтового оформлення книжок за допомогою фотонабору, названий типофото. Вважається, що цьому напрямку у зв'язку з активним розвитком відповідної техніки належить цікаве й плідне майбутнє. Типофото можна віднести до ефективних і раціональних засобів художнього оформлення зі своєю виразністю і змістовністю, яким важко знайти еквівалент у шрифтових роботах, створених художником вручну.

Захоплення виразністю нових шрифтів цілком природно викликало бажання давати їх на обкладинках у достатньо великих розмірах, щоб добре було видно тонкощі незвичної пластики літер. Збільшення шрифтів на обкладинках у багатьох випадках обмежують довгі слова і довгі назви, що переважantlyюють композиційне поле. Набрані шрифтом одного невеликого розміру, довгі назви позбавляють обкладинку виразності і читабельності, особливо з певної відстані, коли книга експонується на вітрині чи стенді. У таких випадках художники йдуть на різке виділення одного чи кількох основних за змістом слів і на різке зменшення частини назви, що залишилась. Від цього підвищується не тільки виразність, лаконізм обкладинки, а й її читабельність. Іноді слова для їх збільшення компонують з переносом. Але слова — назви диференціюються не тільки завдяки розмірам, кеглям шрифтів, а й за допомогою використання різних гарнітур або швидше дуже відмінних, контрастних накреслень. Йдеться не про строкату різногарнітурність, що спостерігалось у позбавлених високого смаку виданнях ХІХ століття. Застосовується не більш як два накреслення чи гарнітури шрифтів здебільшого одного типу, наприклад гротескових, різко контрастних між собою за накресленням, наприклад, надшлішний (наджирний)) і надтонкий (надсвітлий). Останній варіант можна вважати навіть певною модою, що знайшла своє втілення в оформленні книжок, плакатів і рекламної продукції багатьох країн. У ширшому розумінні можна зауважити, що художники прагнули до збільшення виразності шрифтів та інших графічних елементів, зокрема лінійок, застосовуючи напружені контрасти і переходи від масивних «плям» до тонких ліній. При цьому контрастними парами могли бути, скажімо, щільний шрифт і тонюсінькі лінійки, контрастні штрихи у найжирнішому шрифті (жирній класицистичній антикві).

Отже, не дивно, що, коли в НДР видавалася фундаментальна робота, присвячена ужитковій графіці і, зокрема, книжковому оформленню та плакату «Gebrauchsgrafik in der DDR» (VEB Verlag der Kunst, Dresden, 1975), художники, намагаючись бути

на рівні найсучасніших смаків і графічних спрямувань, використали надзвичайно сильний напружений контраст між дуже щільними елементами літери (основними штрихами) і тонюсінкими сполучними штрихами, а також контраст між наджирними і надсвітлими накресленнями шрифтів. У Чехословаччині видано шестимовний словник поліграфічних і видавничих термінів (SNTL, Praha, 1976), на суперобкладинці якого бачимо теж шрифтове вирішення — збільшену на цілу сторінку цифру 6 дуже контрастного накреслення.

Загальний крен у бік використання складних декорованих, об'ємних, стилізованих шрифтів позначився, наприклад, і на тому, що до другого видання фундаментальної праці відомого спеціаліста з НДР А. Капра «Мистецтво шрифту» включено ряд саме таких шрифтів, відсутніх у першому виданні.

Шрифти складних рисунків, що своєю орнаментальністю по-жвавляють оформлення, трапляються на обкладинках багатьох зарубіжних і деяких вітчизняних видань, зокрема Політвидаву. Вони застосовуються у науковій, науково-популярній, дитячій книжці, виданнях художньої літератури. У трактуванні літер використовуються також тонові розтяжки, ефекти світлових ореолів.

Зазначені явища збагачують виражальні засоби, змістовність зовнішнього оформлення книги.

Розширилося також уявлення художників про можливості об'ємно-просторового трактування зовнішнього оформлення книги. Певний час у теорії підкреслювалася цінність притамайного форми книжки площинного вирішення зовнішнього оформлення, хоч іноді допускалася у певних рамках можливість використання об'ємних зображень. Цим теоретичним міркуванням відповідали і поліграфічні обмеження. Високий друк, штрихові кліше, ручний поділ кольорів — усе це найкраще відповідало самим площинним типам графічних зображень. Вплив можливостей поліграфічної бази на теоретичну думку теж не можна не брати до уваги. Згадаймо, що такий майстер площинних трактувань друкарської графіки, як Ель Лисицький, коли йому доводилося використовувати напівтонові друкарські форми, охоче користувався виразними (до ілюзорності) ефектами об'ємних форм.

Два фактори сучасного розвитку книговидання сприяли підвищенню зацікавлення художників до об'ємно-просторової виразності композицій зовнішнього оформлення — розвиток гнучкої багатокольорової техніки офсетного друку і кольорової фотографії, впровадження слайдів. Склалося кілька систем об'ємно-просторової виразності зовнішнього оформлення. Зокрема, використовуються відомі принципи «барельєфа» та «вікна».

При барельєфному вирішенні часто використовують порівняно невеликі зображення, ніби покладені на площинне тло. Тобто, створюючи фотонатюрморт, якийсь предмет справді накладають на конкретний фон (дерево, тканина, штукатурка, пластик, пофарбований папір тощо), шукають найвиразніше освітлення,

пам'ятаючи, що тінь від предмета ще більше виявляє його просторову форму. Ефекти ілюзорного накладання підкреслюють за принципом контрасту матеріальну площинність фону. Загальне сприйняття книжкової форми як певного паралелограма не порушується. До речі, старовинній оправі були властиві окремі елементи, що виходили за межу загальної площини кришки (жуківини, металеві накладки-прикраси). Освоєння барельєфного принципу пов'язане і з популярністю об'ємно трактованих шрифтів.

Вдалі розв'язання обкладинок, побудованих за таким принципом, урізноманітнюють можливість емоційного впливу на глядача. Іноді, коли порівнюється вдаль об'ємне вирішення обкладинки з суто площинним, виникає порівняння живої квітки або листка з квіткою, засушеною між сторінками книжки.

Використання фотографії дало змогу створити деякі нові відгалуження принципу «барельєфа», зокрема відірвати предмет від фону на певну відстань, коли відчувається присутність повітря між предметом і фоном. Це ще більше підсилює ефект стереоскопічності зображень. Можливі варіанти, коли предмет тільки якимсь своїм елементом торкається фону (наприклад, прапорець, який прикріплено до фону флагштоком), використовують і «кулісні» варіанти площини, розташованих на різній глибині.

В оформленні обкладинок застосовується також принцип «вікна». Мистецтвознавці вважали, що він зовсім руйнує площинне сприйняття обкладинки як елемента книжкової конструкції, але досвід виставок показує, що багато залежить від розмірів «вікна» і залишеного фону, що знову-таки, як і у випадках барельєфного розв'язання, сприймається як стіна, фон. Заглиблене невелике зображення також підсилює за принципом контрасту площинність і матеріальність фону.

Варіант «Вікна» трапляється рідше, оскільки його важче створити методом самого тільки фотонатюрморту. Сучасним варіантом принципу «вікна» можна вважати спосіб своєрідного ефекту «вітрини» (термін наш), коли здається, що зображення, створене за типом «барельєфа», знаходиться у певному заглибленні, на зразок горизонтальної музейної вітрини під склом. Тобто заглиблення невелике, і на його дні відчувається площина фону. Таке заглиблення не руйнує конструктивної форми книги, воно розраховане на її товщину. Зазначений ефект є цікавим виражальним композиційним засобом, що збагачує можливості художника.

Ще один варіант об'ємно-просторових трактувань зовнішнього оформлення — коли фон не відчувається як тло, що знаходиться поза зображеннями. Зображення ніби «вгрузають» у фон. За висловом В. Фаворського, вони знаходяться «як муха в молоці». Таке трактування тла можна було б назвати «в'язким» або «нейтральним» тлом. Названий ефект досягається здебільшого застосуванням чорного або жовтого, яскраво-червоного та інших відкритих кольорів.

Аналіз виставочних експонатів дає змогу виявити ще один принцип об'ємної побудови композиції. Передній план сприйма-

ється як певна площина, хоч і прозора, неначе товсте скло. Відчуття наявності цієї площини дають щільні, ніби нанесені на скло, шрифтові написи та лінійні елементи. Їх кількість і насиченість повинні бути достатніми для зорового утримання площини. Предметно-тематичне або сюжетне зображення (часто це кольоровий слайд) знаходиться ніби за прозорою площиною. Ефект скляної площини на передньому плані підсилюється припресуванням блискучої безбарвної плівки або нанесенням шару лаку. Отже, й тут спостерігається діалектичне порівняння площини і простору.

Вже було зазначено, що фотографія стала одним з чинників, які уможливили пошуки нової виразності просторових вирішень, збагачення графічної мови зовнішнього оформлення книги. Слід сказати і про суто змістовне застосування фотографії. Досвід виставок показує надзвичайно широке використання натюрмортної (постановочної) фотографії для створення предметно-тематичних і навіть символічних розв'язань. Кращі варіанти і знахідки у таких фотообкладинках вражають своєю предметною переконливістю, багатством фактур, форм і відтінків. Особливо плідні фотонатюрмортні вирішення обкладинок у виданнях технічної, наукової, науково-популярної літератури, але не менш переконливими виявляються деякі зразки оформлення суспільно-політичної, художньої, мистецтвознавчої літератури. Цікаво, що фотонатюрморт часто будується разом з компонованням вже виконаної шрифтової частини, досягається органічний взаємозв'язок у просторі всіх елементів обкладинки, її цілісність. До друкарні надходить готовий слайд-обкладинка.

Вражають знахідки символічних змістовних трактувань теми за допомогою фотографії, особливо у виданнях художньої літератури. До речі, у виданнях художніх творів на обкладинках часто застосовується художня фотографія, співзвучна змісту твору. Це явище тісно пов'язане з відомими успіхами сучасної фотографії як специфічного мистецтва.

Обмежений обсяг статті дає змогу тільки назвати і окреслити в найзагальніших рисах лише кілька окремих особливостей сучасного розвитку і використання виражальних художніх засобів зовнішнього оформлення книги.

B. V. VALUYENKO

ABOUT SOME TENDENCIES IN THE MODERN BOOK ART

Summary

The experience of the international exhibitions is analysed from the point of view of the tendencies existing in the book decorating. Some new trends in the field of artistic-technical and compositional-spatial means which increase the expressiveness and sapiaity of the book decoration are shown.

Стаття надійшла в редколегію 16. 05. 1979 р.